

По особенностям погребального обряда северопричерноморская зона распадается на две локальные группы. Первая располагается на побережье Черного моря, здесь преобладает обряд ингумации, который возникает, вероятно, на позднескифской основе. Вторая занимает область Нижнего Поднепровья. Погребальный обряд нижнеднепровских могильников черняховской культуры складывается под сильным влиянием пшеворской и вельбарско-цецельской культур.

В. І. МЕЗЕНЦЕВ

Про формування міської території давнього Чернігова

Питанням топографії стародавнього Чернігова в 40—50-ті роки займалися Б. О. Рибаків, В. А. Богусевич, М. М. Тихомиров¹. Проте погляди вчених щодо структури міста залишилися суперечливими. Нагромаджений на теперішній час археологічний матеріал, вперше використаний дані геологічних розвідок у зіставленні з літописними повідомленнями дозволяють розглянути територію давнього Чернігова в процесі формування, простежити як розвиток структури міста в цілому, так і кожної з його частин окремо.

У цій статті ми розглянемо лише «верхнє місто» — основну територію давнього Чернігова, що лежить на правому високому березі Десни. Чернігівський Поділ, розташований в її заплаві, ще недостатньо вивчений.

З картографічних документів та топографічних описів Чернігова XVIII ст. відомо про існування у місті з давнини трьох концентрично розташованих ліній оборонних валів, зритих при переплануванні на початку XIX ст.²

Перший, внутрішній, пояс валів (периметр 1600 м) охоплював відріг берега Десни при впадінні в неї р. Стрижня (див. рисунок). З північного заходу до нього примикав другий, середній, довжиною близько 3,5 км. Західна частина оточеної ним площі (урочище Третяк) була відокремлена від решти поперечним валом. Третій, зовнішній, пояс (близько 6,5 км) напівкільцем охоплював велику територію по обидва боки від р. Стрижня, на північ від другого пояса.

Всі дослідники визнавали, що ця система оборонних споруд відображає планування укріплення давнього Чернігова і може бути використана для реконструкції його плану³.

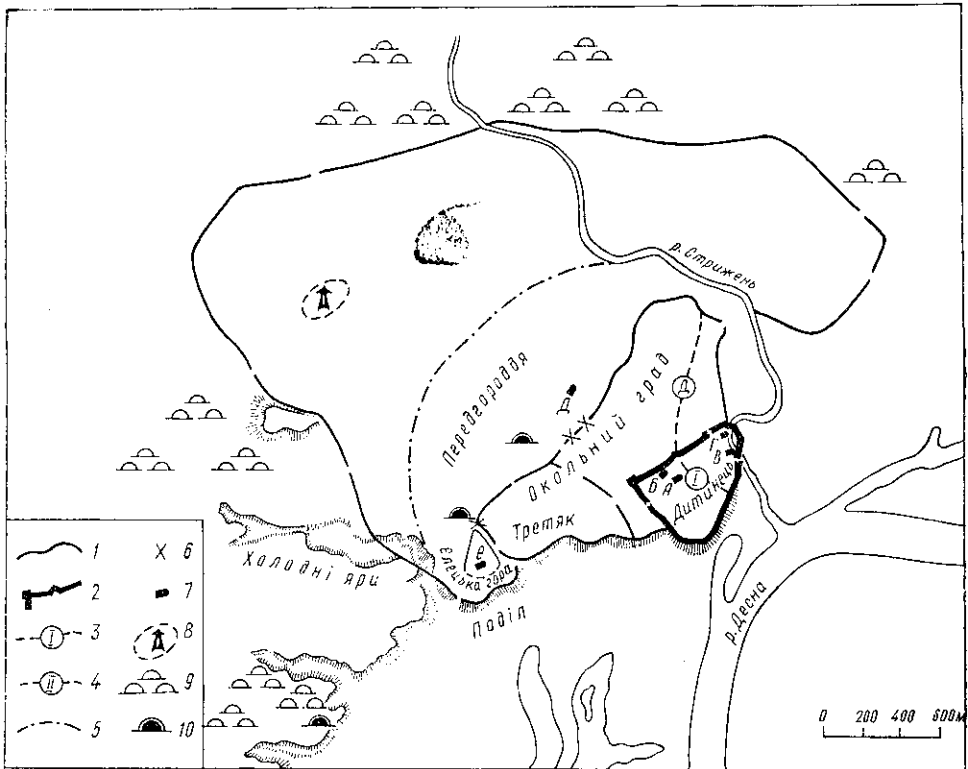
Дійсно, конфігурація другого і третього валу — нерегулярна, хвиляста — зовсім не нагадує земляні укріплення епохи вогнепальної зброї, для яких характерні правильні геометричні форми і наявність бастионів. Про давність обох валів також свідчить їх велика довжина і віддаленість від міста. У часи післямонгольської розрухи і литовсько-польського панування масштаби Чернігова дуже скоротилися. Тому навряд чи було можливим будівництво таких грандіозних оборонних споруд у XIV—XVI ст. Фортифікаційні роботи, про які літописи пові-

¹ Рибаків Б. А. Древности Чернигова.— МИА, 1949, № 11, с. 9—14; Богусевич В. А. Про топографію древнього Чернігова.— Археологія, 1951, т. 5, с. 116—126; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956, с. 341—342.

² Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из части коей оное наместничество составлено, ч. 2. К., 1851, с. 240—278; Марков М. Е. О достопримечательностях Чернигова. М., 1847, с. 18—22; Плани див.: Шугаєвський В. Чернігів XVIII століття. Кілька подробиць його топографії.— Науковий збірник за рік 1927. К., 1928; Тверской Л. М. Русское градостроительство до конца XVII столетия. М.—Л., 1953, с. 23.

³ Рибаків Б. А. Древности Чернигова, с. 10—13; Богусевич В. А. Про топографію древнього Чернігова, с. 122—124; Тихомиров М. Н. Указ. соч., с. 341—342.

домляють під 1351⁴ і 1531⁵ рр. найімовірніше зводились до відновлення укріплень стародавнього дитинця. У XVII ст. на його місці спорудили фортецю. Її вали і становлять перший пояс оборонних споруд Чернігова. Гадають, що південно-східні її укріплення, що проходили вздовж схилу берега, насипані на основі давніх⁶. Вали ж другого і третього пояса, існуючи, за свідченнями авторів XVIII ст., з давніх-давен, у XVII—XVIII ст. не використовували і не ремонтували з огляду на їх

План Чернігова домонгольського часу:

1 — давні укріплення за даними XVIII ст.; 2 — фортеця XVII ст.; 3 — рів дитинця, відкритий 1951 р.; 4 — рів окольного граду, відкритий у 1962—1963 рр.; 5 — згодане місцеположення укріплень острога 1162 р.; 6 — місця буріння по трасі рова окольного граду; 7 — давні кам'яні храми; А — Спаський собор 1036 р.; Б — Борисоглібський собор XII ст.; В — Михайлівська церква 1174 р.; Г — Благовіщенський собор 1186 р.; Д — П'ятницька церква XII—XIII ст.; Е — Успенський собор XII ст.; 8 — феодалська садиба XII ст.; 9 — кургани групи X—XII ст.; 10 — великі кургани X ст.

віддаленість від міста⁷. Археологічні дослідження, проведені у північно-західних частинах території, охопленої третім валом, показують, що тут існувала забудова в XII—XIII ст., тоді як культурні шари XIV—XVIII ст. відсутні⁸.

Все це дає підставу зробити висновок, що пізні перебудови торкнулись лише укріплень давнього дитинця (перший пояс), а вали другого і третього пояса, ймовірно, дійшли від домонгольського часу до XVIII—XIX ст. без змін (принаймні зберегли старе планування). Отже,

⁴ Витовт «нач созидати грады многи заруби Киев и Чернигов...» (ПСРЛ, т. 17. Западнорусские летописи. Спб., 1907, стб. 416).

⁵ «Того же лѣта повелѣніем великого государя Василья Ивановича... срублен бысть град Чернигов древян» (ПСРЛ, т. 13. Патриаршая или Никоновская летопись. М., 1956, с. 58).

⁶ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 60.

⁷ Шафонский А. Ф. Указ. соч., с. 240—241, 254—278; Марков М. Е. Указ. соч., с. 18—22.

⁸ Рыбаков Б. А. Отчет о работе Южнорусской экспедиции за 1958 год в г. Любече и Чернигове.— НА ІА АН УРСР, інв. № 3169, с. 78—82.

розглядаючи розвиток цієї оборонної системи, можна скласти уявлення про те, як формувалась міська територія Чернігова.

Перша згадка про місто знаходиться в договорі Олега з Візантією 907 р., де Чернігів двічі названо на другому місці після Києва⁹. Отже, в той час він був одним з найвизначніших міст Русі.

За даними археологічних досліджень, у IX—X ст. була вже освоєна територія в межах першого та другого пояса валів (південна її частина), Єлецька гора і Поділ¹⁰. В. А. Богусевич висловив думку про те, що найдавніше ядро міста — дитинець дохристиянського часу знаходився на Єлецькій горі¹¹. Але на початку XI ст. чернігівський дитинець, безсумнівно, містився у межах першого пояса валів, у центрі якого Мстиславом Володимировичем було закладено Спаський собор, згаданий у літописі під 1036 р.¹².

Першу звітку про частини міста знаходимо під 1078 р. у літописному оповіданні про облогу Чернігова Всеволодом Ярославичем та його союзниками. Обложені «...затворишася в градъ. Черниговцем же не отворившимся, приступиша ко граду. Володимер (Мономах) же приступи ко вратом всточным, от Стрежени, и отя врата, и взяша град окольний, и пожгоша и, людем же вбѣгшим в дънешний град»¹³. Як бачимо, у кінці XI ст. Чернігів складався з двох укріплених частин: кремля-дитинця («дънешного града») і посаду («града окольного»). Дослідники Чернігова однак не виступають за те, щоб перший був розташований у межах валів першого пояса, на місці фортеці XVII ст., а другий займав сусідню територію, оточену другим поясом (рисунок)¹⁴.

Питання про час утворення цих районів порушував лише В. А. Богусевич. Спорудження «дънешного граду» він був схильний пов'язувати з часом князювання в Чернігові Мстислава Володимировича (1024—1036 рр.)¹⁵. Однак, гадаємо, що скоріше це відбулось за часів Володимира I, ще у 80—90-і рр. X ст., коли у Середньому Подніпров'ї йшло масове будівництво фортець — «градов», у тому числі й «по Десню»¹⁶. Тоді, як відомо, були побудовані кремлі-дитинці у Києві та інших містах Руської землі, навіть менш значних, ніж Чернігів, — у Переяславі, Білгороді, Вишгороді. З часом князювання Мстислава більш вірогідним здається пов'язувати спорудження «окольного граду», подібний за площею до «города Ярослава» у Києві, з яким Чернігів у той період всіляко суперничав.

У розвитку кремля-дитинця простежуються два етапи. У свій час Б. О. Рыбаков висловив припущення, що «дънешний град» в XI ст. займав тільки південно-західну, підвищену ділянку кріпості, в центрі якої стоїть Спаський собор, а північно-східна частина приєднана у другій половині XII ст.¹⁷ 1951 р. це підтвердилось: за 70 м на схід від собору було виявлено рів глибиною 8 м, який розділяв колись ці частини дитинця. Засипку його відносять саме до XII ст.¹⁸ (рис. 1). Це укріплення, очевидно, обмежувало «дънешний град» з північного сходу до його розширення.

При розгляді території «окольного граду» привертає увагу його західна ділянка — Третьак. Як уже згадувалось, вона була відокремлена

⁹ ПВЛ, ч. 1. М.—Л., с. 24, 25.

¹⁰ Богусевич В. А. Археологічні розкопки в Чернігові у 1949 та 1951 рр.—АП УРСР, т. 5. К., 1955, с. 9—11.

¹¹ Богусевич В. А. Про топографію древнього Чернігова, с. 120.

¹² ПВЛ, ч. 1, с. 101.

¹³ Там же, с. 132—133.

¹⁴ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова, с. 10—13; Богусевич В. А. Указ. соч., с. 121—124; Тихомиров М. Н. Указ. соч., с. 341—342.

¹⁵ Богусевич В. А. Про топографію древнього Чернігова, с. 120, 126.

¹⁶ ПВЛ, ч. 1, с. 83—85.

¹⁷ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова, с. 13—14, 60, 67.

¹⁸ Богусевич В. А. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр., с. 5—8.

поперечним валом від решти площі, оточеної другим поясом укріплень. Час спорудження і призначення поперечних укріплень ще не з'ясовано. Проте археологічні дослідження свідчать, що територія Третяка — не пізніше приєднання до окольного граду, як вважалось раніше¹⁹, а одна з найдавніших його частин²⁰.

1962 р. у східній ділянці окольного граду відкрито рів з напрямком траси: північ — південь. Ця оборонна лінія була продовженням рову, виявленого на дитинці, і становила більш ранню східну межу окольного граду²¹. Імовірно, останній, як і дитинець, спочатку був меншим. Тоді можна припустити, що збільшення площі окольного граду на схід до Стрижня відбулось в один час з розширенням у тому ж напрямку суміжного з ним дитинця, і територія обох районів остаточно склалась у відомих нам рамках першого та другого пояса валів у другій половині XII ст.

Літописні та археологічні матеріали свідчать, що територіальний розвиток давнього Чернігова не обмежився двома розглянутими частинами. Під 1152 р. літопис так розповідає про облогу Чернігова військами Юрія Долгорукого з половцями: «На ту же ночь Изяслав и Ростислав и Святослав, видивше силу Половецкую, повелѣша людем всим бѣжати из острога в дѣтинець. Оутрии же день Гюрги и Святослав исполциша воя своя, и поидоша к городу, и сташа не дошедше Семыня; тогда же все множество Половецъ идоша к городу биться, и отемже острог, зажгоша перед городъ все, и пришедше всею силою сташа около города»²². Цей район («город») захисники успішно обороняли 12 днів, і Юрій змушений був піти, не здобувши міста.

Одна група дослідників, спираючись на це повідомлення, вважала, що на середину XII ст. структура Чернігова поповнилась ще одним укріпленням районом — «передгороддям». З ним і пов'язувалась частина міста, оточена третім поясом валів²³. Інші вчені, однак, дотримувались думки, що Чернігів продовжував зберігати двочленну будову. Літописне «передгороддя» або ототожнювалось з «окольным градом»²⁴, або приймалось за неукріплені слобідки і пригороди за його межами²⁵.

Існування району Чернігова в рамках валу третього пояса вже не викликає сумніву. Це встановлено археологічними дослідженнями, до матеріалів яких ми ще звернемось нижче. Однак вони поки що не дають відповіді на питання, коли склався цей район і чи мав він проміжні стадії формування. У зв'язку з цим важливим є свідчення про літописне «передгороддя» 1152 р. Чи можна його пов'язувати з частиною Чернігова, оточеною третім поясом валів, як роблять деякі дослідники? Для з'ясування цього питання, зважаючи на наявність різних поглядів, необхідно докладно розглянути, що являло собою, за літописом, передгороддя та його укріплення, і спробувати локалізувати цей район; одержані відомості співставити з даними про частину міста в межах третього валу і, таким чином, оцінити правомірність їх ототожнення.

Розбір тексту 1152 р. почнемо з аналізу літописної термінології. Для позначення частин Чернігова літописець використав ряд загальноприйнятих в давній Русі термінів. Значення назв «дитинець» і «город»

¹⁹ Смолічев П. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських.— Чернігів і Північне Лівобережжя. К., 1928, с. 130.

²⁰ Богусевич В. А. Про топографію древнього Чернігова, с. 123—125.

²¹ Карнабід А. А. Минуле і сучасне стародавнього центру Чернігова-дитинця.— Укр. іст. журн., 1972, № 3, с. 90—91.

²² ПРСЛ, т. 2. Ипатьевская летопись. Спб., 1908, стб. 456—457.

²³ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова, с. 11—13; Бліфельд Д. І. Чернігів.— Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975, с. 205—206.

²⁴ Смолічев П. Вказ. праця, с. 127—144; Тихомиров М. Н. Указ. соч., с. 341—342.

²⁵ Богусевич В. А. Про топографію древнього Чернігова, с. 122—123.

відоме. «Передгороддя» також належить до числа часто вживаних найменувань посадських частин давньоруських міст — їх передмість²⁶. Для характеристики чернігівського передгороддя важливим є супроводжуючий його інший літописний термін — «острог». Останній мав кілька тлумачень, на яких необхідно зупинитись докладніше, тому що цей термін нерідко трактується однозначно.

Спеціалісти з давньоруської термінології визначають «острог» як огорожу з кілля, частокіл, або тин²⁷. Цей найбільш спрощений і легкий тип укріплень широко застосовувався у фортифікації давньоруських міст поруч з потужними дерево-земляними оборонними спорудами зрубної конструкції, відомими під назвою «город». «Острогом» укріплювались посади, а «городом» — переважно центральні райони²⁸.

Основою конструкції «острога» була огорожа з загострених деревин. Використовуючи її для укріплення посадських районів, цю споруду, імовірно, доповнювали ровом і валом. Останній був значно менший насипу, розрахованого на зрубну стіну, і, певно, не мав будь-яких внутрішніх конструкцій, тому що складна будова валу передбачає наявність більш досконалої дерев'яної огорожі²⁹. Таку найпростішу оборонну споруду, очевидно, використовували як тимчасові укріплення молодих посадських районів до побудови фундаментальних зрубних.

Значення терміна «острог» цим не вичерпується. Джерела інколи називають так взагалі будь-які типи оборонних споруд посадів, включаючи зрубні й кам'яні³⁰. Огорожі з тину були властиві тільки навколишнім, посадським, частинам міста, і назва «острог» настільки закріпилась за укріпленнями цих районів, що первісне конструктивне значення терміна з часом перейшло в топографічне, ставши найменуванням будь-якого зовнішнього рубежа міста³¹.

Назва «острог» часто вживалася і в значенні укріпленого посадського району³². Як і «город», термін, що походить від назви конструктивного елементу зрубних укріплень — дерев'яних зрубів, «городень», термін «острог» з назви легких оборонних споруд поширився на весь район, замкнений у цих межах. Територіально «город» являв собою міцно укріплену зрубними оборонними спорудами центральну частину міста, перш за все дитинець, а «острог» — порівняно слабо укріплену (як правило, спочатку частоколом) зовнішню посадську частину. Слід, однак, враховувати, що навіть цілком сформований посадський район, оточений зрубними укріпленнями, міг іменуватись острогом доти, доки перед ним не виникав новий зовнішній укріплений район, до якого тоді й переходила ця назва. Термін «острог» також вживався як суто

²⁶ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. 2. Спб., 1895, с. 904. (Під 1151 р. «передгороддям» названі посади Перяслава. — ПСРЛ, т. 2, стб. 442).

²⁷ Срезневский И. И. Указ. соч., т. 2, с. 744—745; Poppe A. Materiały do słownika terminów budownictwa staroruskiego X—XV w. Wrocław etc., 1966, S. 47.

²⁸ «Святослав же Всеволодичъ иде с воинствы во град, около же бѣ града острог тин дубовой». Див. ПСРЛ, т. 10. Никоновская летопись 1219 р. М., 1965, с. 83; Воронин Н. Н. Крепостные сооружения. — История культуры Древней Руси, т. 1. М.—Л., 1948, с. 450—452.

²⁹ Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России, ч. 1. Спб., 1858, с. 76—100; Раппопорт П. А. Указ. соч., с. 120—121.

³⁰ «Того же лѣта заложи владыка Василии... со всѣм Новым городом, острог камен по онои сторонѣ» (Новгородская Первая летопись старшего и младшего извода р. 1335. М.—Л., 1950, с. 346); «А тогда Новгородци ставиша острог по въспу хоромы...» (по валу зрубам). Див. ПСРЛ, т. 4. Новгородская Четвертая летопись р. 1386. Спб., 1848, с. 93.

³¹ Фриде М. А. Русские деревянные укрепления по древним литературным источникам. — Известия Российской академии истории материальной культуры, т. 3. Л., 1924, с. 121—125.

³² Воронин Н. Н. Крепостные сооружения. — История культуры Древней Руси. Т. 1. М.—Л., 1948, с. 454—456. Наприклад: «Изяслав же пришед к Бѣлугороду и стоя около дѣтница 4 недѣли, острог бяше Ростислав до него сам пожегл» (ПСРЛ, т. 2, 1161, стб. 516—517).

топографічне позначення всякої укріпленої зовнішньої частини міста, незалежно від конструкції оборонних споруд останньої. На цю особливість слід звернути увагу, бо вона є важливою для дослідження. Терміном «город» в територіальному значенні міг бути названий не лише дитинець, оскільки у великих містах укріплення зрубного типу нерідко мали й навколишні посадські райони.

Розбір літописної термінології допомагає визначити передгороддя, згадане в тексті 1152 р. Б. О. Рыбаков вважав його «острогом», тобто навколишнім укріпленим районом Чернігова XII ст.³³ Проте В. А. Богусевич розглядав «острог» 1152 р. як окольний град, а передгороддя — як неукріплені пригороди поза його межами³⁴.

В тексті 1152 р. термін «острог» згадується двічі в різних значеннях. Аналіз його застосування в обох випадках схиляє на користь першої точки зору. Літописець, повідомляючи, що половці «...отемже острог, зажгоша передгородье все...», використовує цей термін у значенні оборонної споруди. У цитаті передано таку послідовність подій: спочатку половці «отемже (взяли) острог» і, тільки подолавши це укріплення, «зажгоша передгородье все». Як видно, острог захищав саме передгороддя і розміщувався перед ним, а не за ним.

Говорячи, що князі, які обороняли Чернігів, «...видивше силу Половецьскую, повелѣша людем всим бѣжати из острога в дѣгинець», літописець під «острогом» розуміє якийсь слабо укріплений посадський район, звідки мешканців перевели до дитинця. Зовнішнє положення передгороддя 1152 р. не оспорується дослідниками. Тоді, найімовірніше воно й було тим територіальним «острогом» Чернігова, який залишило населення в момент небезпеки. І справді, за літописом, вороги захопили саме район передгороддя.

Що являли собою укріплення передгороддя — острога? Як вказувалось вище, цим терміном могли називати фортифікаційні споруди будь-якої конструкції. Ненадійність острога 1152 р. відзначав Б. О. Рыбаков, підкреслюючи, що ним оволоділи половці, які погано вміли штурмувати міста³⁵. Цей висновок підтверджується і наказом мешканцям залишити район, захищений острогом. Але він оборонявся, що видно з слів літописця — «отемже острог» (тобто відторгли, взяли). Незначна обороноздатність «острога», захопленого одними половцями, очевидна порівняно з укріпленнями «города», які 12 днів безуспішно штурмували всі сили Юрія. Отже, оборонні споруди передгороддя 1152 р., слід гадати, належали до типу легких укріплень, розглянутих вище, і, відповідно своїй назві, являли собою частокільну конструкцію, можливо, доповнену невеликим ровом і валом.

Виходячи з характеру укріплень, можна зробити висновок, що літописне «передгороддя» у середині XII ст. було молодим зовнішнім районом (острогом) Чернігова, його передмістям, оформлення якого у частину власне міста ще не завершилось.

Тепер спробуємо встановити місцеположення літописного передгороддя, що допоможе визначити територіальну структуру Чернігова XII ст. Як зазначалось, погляди з цього питання суперечливі. Так, М. М. Тихомиров ототожнював передгороддя з окольным градом, обмежуючи, таким чином, Чернігів XII ст. двома частинами³⁶. Б. О. Рыбаков вважає передгороддя 1152 р. новоутвореним третім районом. Проти ототожнення його з окольным градом 1078 р. дослідник висував такі аргументи. По-перше, згадки про них розділені 74 роками, і за цей час міська периферія неминуче б розрослась. По-друге, за самим значенням слова «передгороддя» і «острог» — поняття ширші і менш фунда-

³³ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова, с. 13.

³⁴ Богусевич В. А. Про топографію древнього Чернігова, с. 122.

³⁵ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова, с. 13.

³⁶ Тихомиров М. Н. Указ. соч., с. 238, 341—342.

ментальні, ніж «город», хоч би й «окольный»³⁷. Ототожнюючи передгороддя — острог з окольным градом, М. М. Тихомиров, як видно, ґрунтувався на тому, що в «Повчанні Володимира Мономаха» «острогом» названо саме окольний град Чернігова. Звернемось до цього джерела.

Мономах так описує оборону міста від половців, приведених 1094 р. Олегом Святославичем: «И потомъ Олег на мя приде с Половечскою землею к Чернигову, и бишася дружина моя с нимъ 8 дний о малу греблю, и не владуче внити им в острог»³⁸. Можна погодитись, що термін «острог» використано тут щодо окольного граду 1078 р., який, певно, зберігав зовнішнє положення і 1094 р., бо за 16 років навряд чи поза його межами міг утворитись новий укріплений район. Чи не було тоді передгороддя — острог 1152 р. тим самим окольным градом-острогом 1094 р., а структура Чернігова XII ст., відповідно, двочленною? Показати, що острог XI ст. і острог XII ст. все ж таки різні райони міста, можна шляхом зіставлення даних про оборонні споруди окольного граду і літописного передгороддя. Укріплення останнього, як з'ясувалось, були 1152 р. острогом у справжньому розумінні, тобто фортифікаційною спорудою найпростішого типу з частоколу, можливо, з невеликим ровом і валом. Окольний град, хоч і названий острогом, мав, однак, як побачимо нижче, ще в XI ст. потужні міські укріплення зрубного типу³⁹.

Насамперед, це підтверджують дані про другий пояс земляних укріплень Чернігова, які захищали окольний град. Відомостей про ширину та висоту валів автори XVIII ст. не наводять. Але якщо вони простояли багато століть, то, напевно, були фундаментальними спорудами з внутрішніми конструкціями. Про потужність укріплень другого пояса свідчать розміри рову, відомі з матеріалів інженерно-геологічних розвідок. Буріння свердловин по лінії проходження його траси показує, що рів західної межі окольного граду поблизу Єлецького монастиря і вул. Пролетарської мав глибину 5 м і більше. На північно-західній ділянці (на розі вул. Леніна і Пролетарської) рів досягав 6 м глибини від поверхні материка і 22 м ширини, а трохи на схід від цього місця (вул. Пролетарська, 21) глибина його дорівнює 6—7,5 м від материка при ширині 18 м⁴⁰.

Встановлена глибина 5—7 м і ширина 18—22 м — це звичайні розміри рову фундаментальних міських укріплень давньої Русі⁴¹. Висота валу другого пояса, відповідно, могла бути не меншою від 4—5 м. За цими даними оборонні споруди окольного граду слід віднести до укріплень зрубного типу. Однак зважаючи на те, що датування укріплень другого пояса археологічно не визначено, спробуємо показати на літописному матеріалі, що вже у повідомленнях XI ст. фортифікаційні споруди цього району фігурують як фундаментальна оборонна лінія.

Слід відзначити, що у наведеній цитаті з «Повчання Володимира Мономаха» під острогом мається на увазі укріплений посадський район (територія окольного граду), а не його оборонні споруди, для яких використано спеціальний термін — «мала гребля». В сучасній російській, українській і білоруській мовах «гребля» («гробля») означає земляний насип, а в Давній Русі так називали рів і вал, якими захищали

³⁷ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова, с. 13.

³⁸ ПВЛ, ч. 1, с. 160.

³⁹ Виходячи з назви «острог», М. М. Тихомиров розглядав оборонні споруди окольного граду як частокільну огорожу на невисокому валу. Поставивши, таким чином, знак рівності між укріпленнями окольного граду і передгороддя, дослідник, очевидно, і вважав можливим ототожнити ці райони. (Тихомиров М. Н. Указ. соч., с. 238, 341—342).

⁴⁰ Технический архив Черниговского отдела комплексных изысканий Украинского государственного головного института инженерно-технических изысканий, материалы отчетов, инв. № 910, с. 4—5; инв. № 8701, с. 9—12; инв. № 12441, с. 22—24.

⁴¹ Раппопорт П. А. Указ. соч., с. 78, с. 113—114.

міста⁴². Потужний земляний насип («гребля») поряд з дерев'яною зрубною стіною («городом») був невід'ємним елементом укріплень зрубного типу⁴³. В літопису ці терміни часто вживають разом для позначення двох вказаних конструктивних частин оборонної системи міста⁴⁴. Термін «город», як відомо, правив за її самостійну назву. Очевидно, цей зрубний тип укріплень міг іменуватись і «греблею». Згаданий термін, імовірно, не застосовувався щодо острога, легкої фортифікаційної споруди з кілля, яка ставилась інколи взагалі без земляного насипу — власне «греблі». Новгородські літописи, наприклад, греблею називали тільки міцні рубежі дитинця Новгороду, а коли йшлося про острожні укріплення його посаду, це найменування не вживалось⁴⁵. Таким чином, термін «мала гребля» свідчить про те, що оборонна лінія «окольного граду» в кінці XI ст. була фундаментальним укріпленням. «Малою» її, напевно, називали порівняно з більш потужними укріпленнями дитинця, рів якого, відомий нам, досягав 8 м глибини.

Характерно, що у «Повісті времінних літ», в оповіданні про облогу Чернігова у 1094 р., район, де оборонявся Мономах і до якого підступив Олег Святославич («острог», за текстом «Повчання»), літописець назвав «градом»: «Том же лѣтъ приде Олег с половци ис Тьмуторокона, и приде Чернигову, Володимер же затворися в градѣ. Олег же приде к граду и пожже около града, и манастырѣ пожже⁴⁶. Також «градом» чи «градом окольным» зветься цей район у наведеному вище тексті 1078 р. Вивчення Новгороду показує, що на відміну від «острога», яким могли позначити зовнішні укріплення різного типу, термін «город» був пов'язаний лише із зрубними оборонними спорудами⁴⁷.

Очевидно, не випадково острог 1152 р. (передгороддя) був захоплений половцями з наскоку, а острог 1094 р. (окольний град) вони безуспішно штурмували протягом 8 днів.

Так літописні повідомлення показують, що оборонна лінія окольного града була фундаментальною спорудою зрубного типу ще наприкінці XI ст. Можливо, потужні земляні укріплення другого пояса (рів 5—7 м глибиною), відомі нам в натурі, захищали окольний град ще в ті часи і були тією самою літописною «малою греблею».

Виходячи з характеру укріплень, можна зробити висновок, що окольний град у кінці XI ст. являв собою цілком зрілий посадський район, який на той час вже був складовою частиною міста. Використання терміна «острог» щодо нього є саме тим випадком, вказаним вище, коли цей термін вживався у суто топографічному значенні. Аналогічно «острогом» називали Новгородський посад та його укріплення, які 1335 р. являли собою кам'яні, в 1386 р. зрубні стіни. Вживання цього терміну для позначення окольного града свідчить тільки про зовнішнє положення останнього у 1094 р. і показує, що Чернігів до самого кінця XI ст. зберігав двочленну будову. Як бачимо, передгороддя (острог 1152 р.) і окольний град (острог 1094 р.) — райони, різні за характером укріплень і рівнем розвитку, не можуть бути тотожними. Отже, літописне передгороддя треба визнати третім районом, який виник у першій половині XII ст., що відповідає уявленням Б. О. Рибаківа про тричленну структуру Чернігова у XII ст.

Така будова міста узгоджується з текстом 1152 р. Не випадково літописець використав тут три терміни для позначення його частин.

⁴² Толковий словарь русского языка под ред. Ушакова. Т. 1. М., 1934, стб. 619.

⁴³ Раппопорт П. А. Указ. соч., с. 114, 116, 120.

⁴⁴ ПСРЛ, т. 2, стб. 62, 390, 550, 792, 825.

⁴⁵ Алешковский М. Х., Красноречьев Л. Е. О датировке вала и рва Новгородского острога. — СА, 1970, № 4, с. 60.

⁴⁶ ПВЛ, ч. 1, с. 148.

⁴⁷ Алешковский М. Х., Красноречьев Л. Е. Указ. соч., с. 57—58.

Поряд з «передгороддям» — «острогом» він згадує «дитинець» і «город». «Дитинцем» літописець міг назвати знайомий нам «дньешний град», тому що у XII ст. не він один був уже «дньешним» (внутрішнім), а «городом» — «окольний град», який перестав на той час бути «окольним» (зовнішнім). Точніше, під «городом» у тексті 1152 р. слід розуміти обидва ці райони разом. У стратегічному значенні оточений зрубними укріпленнями «окольний град» в сукупності з «дньешним» за військовою термінологією, очевидно, становили єдине поняття — «город», протилежне в цьому значенні «острогу» — передгороддю. Таким чином, відповідно до слів цитати «...зажгоша передгородье все, и пришедше всею силою сташа около города...», а також на підставі самої назви «передгороддя», місцеположення цього району визначається перед другим поясом валів Чернігова, які укріплювали окольний град.

З припущенням В. А. Богусевича про можливе розміщення літописного передгороддя на Подолі Чернігова важко погодитись, тому що останній лежав на південь від окольного граду⁴⁸. 1152 р. війська Юрія підійшли до Чернігова з північного сходу і з півночі — найбільш приступної напільної сторони — напали на місто⁴⁹.

Отже, літописне передгороддя локалізувалось на північ від окольного града, тобто на місці району, оточеного третім поясом валів. Як вказувалось, деякі вчені ототожнюють ці райони. Так, Б. О. Рибаків гадав, що частина Чернігова в межах третього валу могла бути тим самим передгороддям 1152 р., а його укріплення — літописний острог, можливо, проходив приблизно там же, де цей вал. Однак дослідник прямо не ототожнював легкий острог 1152 р. з третім валом Чернігова, насипаним, імовірно, пізніше. Б. О. Рибаків також допускав, що передгороддя у середині XII ст. могло займати лише частину території, оточеної згодом цим поясом⁵⁰.

Саме такий погляд на літописне передгороддя здається найбільш вірним. У літературі, однак, цей термін закріпився як позначення усієї великої частини Чернігова, укріпленої третім валом⁵¹. Між тим, прямо ототожнювати її з передгороддям 1152 р. не слід. До цих висновків ми приходимо, зіставляючи відомості про літописне передгороддя і його укріплення з даними про згадану частину Чернігова і оточуючу її третю лінію валів. Цей вал був вже останнім оборонним рубежем давнього Чернігова, про що свідчить розташування безпосередньо за ним курганних груп некрополя (див. рисунок). Враховуючи великі розміри і віддаленість від міста, ототожнювати його з легким острогом 1152 р., очевидно, не можна. Згідно з описами XVIII ст., третій вал за величиною наближався до валу другого пояса (останній був тільки «трохи більшим») ⁵². Здається не буде помилкою відносити його, як і інші земляні укріплення Чернігова, що збереглись до XVIII—XIX ст., до міських оборонних споруд зрубного типу.

Гадаємо також, що острог 1152 р. не міг досягати довжини 6,5 км, яку мав третій вал. При існуючій у першій половині XII ст. тактиці фронтальної оборони⁵³ захист подібної грандіозної лінії укріплень навряд чи був можливий. Третій пояс валів скоріше за все могли спорудити у кінці XII — першій половині XIII ст., коли вже поширилась тактика фланкуючої оборони за допомогою бойових веж. Імовірно, його спорудження відбулось наприкінці XII ст., не пізніше будівництва в

⁴⁸ Богусевич В. А. Про топографію давнього Чернігова, с. 122.

⁴⁹ ПСРЛ, т. 2, стб. 456.

⁵⁰ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова, с. 13.

⁵¹ Археология Украинской РСР, т. 3, с. 205—211; Карнабид А. А. Чернігів. К., 1969, с. 14—16.

⁵² Марков М. Е. О достопримечательностях Чернигова, с. 20.

⁵³ Косточкин В. В. Древнерусские крепости. М., 1970, с. 16.

цьому районі кам'яного П'ятницького храму, що датується кінцем XII — початком XIII ст.

Все це свідчить про те, що третя лінія валів Чернігова і літописний острог 1152 р. належали до різних типів оборонних споруд і будувались у різні часи. Укріплення передгороддя 1152 р. повинні були проходити ближче до міста, ніж останній вал, захищати територію значно меншу за площею. Це підсилюється слідуючими аргументами. Частина Чернігова в межах третього валу являла собою найбільший район міста, який перевищував розміри окольного граду разом з дитинцем і досягав 88 га⁵⁴. Навряд чи такий величезний район могли називати «передгороддям», тобто передмістям. Літописне передгороддя 1152 р. було острогом — молодим міським утворенням, процес розвитку якого ще продовжувався і, очевидно, не могло мати таких розмірів. Важко допустити також, щоб стародавній Чернігів уже в середині XII ст. досяг максимуму свого територіального розвитку в рамках третього валу, а наступний 100-літній період життя міста (з середини XII ст. до середини XIII ст.) не знайшов прояву в зростанні посадів.

Все це дає підставу для висновку, що літописне передгороддя (острог 1152 р.) було лише початковою стадією розвитку третього району давнього Чернігова і займало тільки частину оточеної третім валом території, ближчу до окольного граду. Освоєння всієї площі в цих межах і утворення тут найзначнішого міського району відбулось протягом другої половини XII ст. Остаточне оформлення його у частину власне міста можна віднести до кінця XII ст., коли, як гадаємо, було споруджено третій вал.

Дещо уточнити територію літописного передгороддя допомагають археологічні дані. Досі в межах третього пояса валів Чернігова здійснено ще незначний обсяг археологічних робіт. Стационарні розкопки в основному зосередились на двох ділянках, які й можна пов'язувати з передгороддям 1152 р. і наступною стадією розвитку цього району. Археологічні дослідження у південній його частині показали, що ця територія найближча до окольного граду, почала освоюватись ще в XI ст.* Матеріали цього часу виявлені у районі П'ятницької церкви, на північ від Третяка (в районі вул. Куйбишева, Комсомольської, 25 Жовтня, Коцюбинського)⁵⁵. Тут у XII—XIII ст., як свідчать археологічні дані, зосереджувався центр торгово-ремісничого життя Чернігова, зокрема розміщувався торг, де у кінці XII — на початку XIII ст. збудували П'ятницьку церкву. Ця найдавніша територія району, оточеного третім валом, яка межувала з окольним градом, найімовірніше, входила до складу передгороддя 1152 р.

Іншою ділянкою вказаного району, де проводились стационарні археологічні дослідження, є його північно-західна частина. Тут на розі вул. Щорса і Комсомольської у 1958 — 1959 рр. були відкриті залишки багатой феодальної садиби XII ст. На схід і північний схід від неї також виявлено значне ремісниче поселення XII—XIII ст.⁵⁶ Наявність власних укріплень — оборонного рову і дерев'яної вежі, розкритих у ході розкопок, наводить на думку, що садиба будувалась поза укріпленнями Чернігова, як заміська. Загибель її відносять до другої полови-

⁵⁴ Бліфельд Д. І. Чернігів.— Археологія Української РСР, т. 3, с. 205.

* Про існування забудови за межами окольного граду в XI ст. свідчить також наведене вище літописне повідомлення під 1094 р. про те, як Олег Святославич «пожеже около граду (окольного)».

⁵⁵ Холостенко Н. В. Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в г. Чернигове (1953—1954 гг.).— СА, т. 26, 1956, с. 290—291; Карнабед А. А. Планировка и застройка Чернигова. Автореф. канд. дис. Л., 1974, с. 9.

⁵⁶ Рыбаков Б. А. Отчет о работе Южнорусской экспедиции за 1958 г. в г. Любече и Чернигове.— НА ІА АН УРСР, інв. № 3169, с. 85—105; Рыбаков Б. А. Отчет о работах Черниговской экспедиции в городах Любече и Чернигове в 1959 г.— Там же, інв. № 3357, с. 1—18.

ни XII ст. Якщо цей замок споруджено у першій половині XII ст.⁵⁷, то його існування вказує на те, що острог 1152 р. не включає північно-західної частини території в межах третього валу. Тоді ремісниче поселення XII—XIII ст., простежене на схід від садиби, слід пов'язувати вже з подальшим, заключним етапом розвитку цього району.

Отже, північна межа передгороддя 1152 р.—літописний острог мала проходити між двома розглянутими ділянками⁵⁸. На північному сході його рубежем могла бути р. Стрижень, а на південному заході — Холодні яри. Легкий острог 1152 р., імовірно, врахував ці природні рубежі. Відповідно до намічених топографічних рамок, територію літописного передгороддя можна орієнтовно позначити на плані (див. рис.).

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки про формування міської території давнього Чернігова (верхнього міста). Багаточленна структура і розміри його території, встановлені на основі писемних, картографічних і археологічних джерел, являють собою результат формування міста протягом майже всього домонгольського періоду.

В XI ст. структура міста була двочленною. Воно мало кремль-дитинець (д'янешний град) і посад (окольный град), які розміщувались у межах першого та другого пояса валів. Спорудження «д'янешного граду» може бути віднесене до часу правління Володимира I, до 80—90-х років X ст. Створення окольного граду пов'язується з періодом князювання у Чернігові Мстислава Володимировича (1024—1036 рр.). Наступним етапом розвитку цих районів стало розширення їх території до берега р. Стрижень, яке відбулося у другій половині XII ст. На цей час кремль-дитинець і окольний град давнього Чернігова сформувались у межах території, відомої за документами XVIII ст.

Уже в XI ст. посадська забудова почала освоювати площу на північний захід від окольного граду. У середині XII ст. тут виник третій укріплений район, літописне передгороддя 1152 р. До теперішнього часу цією назвою позначалась вся велика частина Чернігова, оточена третім валом. Однак проведені дослідження показує, що передгороддя у середині XII ст. займало лише південну частину цієї території, а його укріплення (літописний острог) проходили між другим і третім поясом валів. Передгороддя 1152 р. було молодим, легко укріпленим районом — острогом Чернігова і являло собою початкову стадію розвитку частини міста, згодом оточеної третім валом. Подібне міське утворення, ймовірно, є типовим для перехідного етапу формування посадських районів давньоруських міст.

1152 р. передгороддя було спалене, але посадська територія продовжувала поширюватись у цьому напрямку і протягом другої половини XII ст. дуже розрослась по обидва боки від р. Стрижень, утворивши тут найбільший район Чернігова. Остаточне оформлення його в частину міста слід відносити до кінця XII ст., коли був споруджений останній оборонний пояс Чернігова — третій вал.

⁵⁷ Бойові вежі з'являються не раніше XII ст. Див. *Раппорт П. А.* Указ. соч., с. 136—137.

⁵⁸ Цікаво відзначити, що в центральній і південній частині району в межах третього валу 1974 р. архітектор А. А. Карнабід під час земляних робіт зафіксував три рови шириною 4—6 м з напрямком траси північний схід — південний захід: один — по вул. Шевченка, два інші — на перетині вул. Урицького і Попудренка, Урицького і Коцюбинського. (*Карнабід А. А.* Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1974 г. на территории Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника. — НА ІА АН УРСР, інв. № 7436, с. 29). Саме такі невеличкі земляні споруди повинен був мати острог 1152 р. чи подібні до нього лінії тимчасових легких укріплень, яких, певно, могло утворитись кілька в ході освоєння великої території у межах третього валу. Проте дослідити і датувати згадані рови ще не вдалось, тому точно визначити за цими даними північну межу передгороддя 1152 р. поки що неможливо.

Як бачимо, остаточне складання всіх трьох районів міста, спорудження грандіозного третього валу, розширення ліній укріплень кремля і окольного граду припадає на другу половину XII ст. Ініціатором цих заходів, імовірно, був Святослав Всеволодович, який князував у Чернігові з 1164 по 1177 р. і продовжував там будівничу діяльність у 80-х роках XII ст., під час князування у Києві.

Таким чином, планування міської території Чернігова набуло вигляду, відомого за джерелами XVIII ст., наприкінці XII ст. У цій, певно, усталеній формі райони міста зберігаються до монгольського розорення 1239 р.

В. И. МЕЗЕНЦЕВ

О формировании городской территории древнего Чернигова

Резюме

В статье на основании письменных, картографических и археологических источников сделана попытка показать процесс сложения территории древнего Чернигова (верхнего города).

Анализ сведений о трех поясах валов Чернигова, сохранившихся до XVIII в., позволяет заключить, что они отражают оборонительную систему города домонгольского времени, планировку его трех основных районов. Такой многочленной структуры и размеров территория древнего Чернигова достигла в результате длительного процесса формирования, проследить который удастся, начиная с XI в.

Проведенное исследование показывает, что в XI в. город состоял из двух частей: детинца и окольного града, образовавшихся в конце X — начале XI в. Во второй половине XII в. территория обоих районов была расширена. В XII в. структура Чернигова пополнилась третьим районом — предградьем, территория которого, однако, сформировалась не к 1152 г., как считалось ранее, а лишь в конце XII в.

Таким образом, планировка трех основных районов древнего Чернигова приобретает установившийся вид, известный по источникам XVIII в., к концу XII в.